KORPORATIV BOSHQARUV VA KONFLIKTLAR

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Umumiqtisodiy fanlar kafedrasi" katta o'qituvchisi

Xolikova Saboxat Abdukarim qizi

Annotatsiya: Tezisda korporativ boshqaruvning institutsional asoslari va ushbu tizimda yuzaga keladigan manfaatlar to'qnashuvi, xususan, agentlik nazariyasi tahlil qilingan. Aksiyadorlar va menejerlar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishda axborot shaffofligi, ichki nazorat va monitoring mexanizmlarining ahamiyatini yoritib beradi. Shuningdek, O‘zbekiston iqtisodiyotidagi davlat ulushi yuqori bo'lgan korxonalarda korporativ nizolarning o‘ziga xos xususiyatlari va boshqaruv samaradorligini oshirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Korporativ boshqaruv, agentlik nazariyasi, aksiyadorlar, menejerlar, manfaatlar to‘qnashuvi, axborot shaffofligi, ichki nazorat, davlat ulushi.

Korporativ boshqaruv zamonaviy bozor iqtisodiyotining eng muhim institutsional mexanizmlaridan biri bo‘lib, u mulk egalarining manfaatlari, menejerlarning vakolatlari, tashqi va ichki nazorat vositalari hamda turli manfaatdor guruhlar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashga xizmat qiladi. Biroq korporativ tizimning amaliy faoliyati shuni ko‘rsatadiki, korxonalar ichida manfaatlar tabiatan bir xil bo‘lmaydi; aksincha, aksiyadorlar, menejerlar, xodimlar, kreditorlar, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasida doimiy ravishda kesishmalar, ustuvorliklar farqi va nizolar yuzaga keladi. Shu sababli korporativ boshqaruv nazariyalari aynan shu ziddiyatlarni tushuntirish, ularni boshqarish va tashkilot faoliyatini barqaror yo‘lga qo‘yish maqsadida shakllangan. Bu nazariyalar orasida agentlik nazariyasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u

mulkchilik va boshqaruv bir-biridan ajralgan korporatsiyalarda boshqaruv muammosini eng aniq ifodalovchi yondashuv hisoblanadi.

Agentlik nazariyasining ilmiy asoslari 1976-yilda Jensen va Meckling tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u korporatsiyada “asosiy” shaxslar ya’ni aksiyadorlar bilan “agent”lar ya’ni menejerlar o‘rtasidagi manfaatlar tafovutini boshqaruvning markaziy muammosi sifatida talqin qiladi. Nazariyaning mohiyati shundaki, aksiyador kapitalni taqdim etadi, boshqaruv esa operatsion va strategik qarorlarni qabul qiladi; ammo menejer har doim ham aksiyador manfaatini ustuvor qo‘ymaydi, chunki u o‘zining shaxsiy daromadi, lavozimdagi mavqeyi, risklardan qochish xohishi yoki qisqa muddatli qulaylikni ko‘zlashi mumkin. Natijada “nazorat qiluvchi” va “nazorat qilinuvchi” o‘rtasidagi asimmetriya korporativ konfliktning asosiy manbai bo‘lib qoladi. Shu jihatdan qaraganda, agentlik nazariyasi korporativ boshqaruvning o‘zagini tashkil etadi: u nima uchun kuzatuv kengashi zarurligini, nima uchun hisobot berish tizimi muhimligini, nima uchun rag‘batlantirish mexanizmlari va monitoring vositalari ishlab chiqilishi kerakligini izohlaydi. Bu nazariyaning kuchli tomoni shundaki, u mulkchilik va boshqaruv ajralgan sharoitda qarorlar sifati, mas’uliyat va nazorat masalalarini aniq ko‘rsatib beradi. Ayniqsa, xususiy mulk ustuvor bo‘lgan, kapital bozori rivojlangan va investorlar faol bo‘lgan tizimlarda agentlik yondashuvi juda samarali ishlaydi. Chunki bunday muhitda aksiyadorlar boshqaruvdan natija so‘raydi, menejerlar esa ushbu natijaga erishish uchun doimiy kuzatuvga tortiladi. Shu bois agentlik nazariyasi shaffoflik, tashqi audit, kuzatuv kengashi, ichki nazorat, dividend siyosati, boshqaruv samaradorligi kabi ko‘plab amaliy mexanizmlarning ilmiy asosini beradi. Biroq nazariyaning zaif tomoni ham mavjud: u korporatsiyani asosan aksiyadorlar manfaatlari nuqtayi nazaridan ko‘radi va boshqa manfaatdor tomonlarning, xususan xodimlar, iste’molchilar, ta’minotchilar va mahalliy jamoalarning rolini ikkinchi darajaga tushirib qo‘yadi. Shu sababli agentlik

nazariyasi korporativ boshqaruvning barcha qatlamlarini emas, balki aynan egalik va nazorat o‘rtasidagi ziddiyatni tushuntirishda kuchliroqdir.

O‘zbekiston korporativ amaliyotida agentlik muammosi o‘ziga xos ko‘rinishga ega. Mamlakatda aksiyadorlik jamiyatlarining sezilarli qismida davlat ulushi mavjud bo‘lib, 2025-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra 688 ta aksiyadorlik jamiyatidan 261 tasida davlat ulushi borligi qayd etilgan, bu jami jamiyatlarning 37,9 foizini tashkil etadi. Davlat ulushining yuqoriligi va menejerlarning ko‘p hollarda tayinlash yo‘li bilan lavozimga kelishi aksiyadorlarning faol ishtirokini cheklaydi hamda klassik agentlik modelidagi bozor intizomini sustlashtiradi. Shu sababli O‘zbekistonda mulkdorlar va menejerlar o‘rtasidagi masofa ko‘pincha rasmiy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, real amaliyotda aksiyadorlarning boshqaruvni faol nazorat qilishi yetarli darajada shakllanmagan. Bunday sharoitda agentlik nazariyasi dolzarbligini yo‘qotmaydi, aksincha, yanada murakkab shaklga kiradi: muammo faqat aksiyador va menejer o‘rtasidagi ziddiyat emas, balki davlat ishtiroki, byurokratik mexanizmlar, axborot yopiqligi va mustaqil nazorat organlarining sustligi bilan ham bog‘lanadi. Korporativ konfliktlarning yuzaga kelishida axborot yopiqligi alohida o‘rin tutadi. Agar aksiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlar kompaniya haqidagi muhim moliyaviy va boshqaruv axborotiga ega bo‘lmasa, ular boshqaruv qarorlarini baholay olmaydi, xatarlarga munosabat bildira olmaydi va o‘z huquqlarini himoya qila olmaydi. Natijada menejerlar yoki ayrim ichki guruhlar insayderlik ma’lumotlaridan foydalanib, korporativ resurslarni o‘z manfaatiga yo‘naltirish imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa nafaqat boshqaruv samaradorligini pasaytiradi, balki aksiyadorlar o‘rtasida ishonchsizlikni kuchaytiradi va nizolarga sabab bo‘ladi. Shu ma’noda, axborot shaffofligi agentlik muammosini yumshatadigan eng muhim instrumentlardan biridir. Ammo O‘zbekiston amaliyotida axborotni to‘liq ochish ham ikki qirrali masala: bir tomondan, shaffoflik bozor ishonchini oshiradi, boshqa tomondan, notog‘ri muhitda u korporativ bosim, qo‘shib olish yoki insayderlik xatti-

harakatlari uchun sharoit yaratishi mumkin. Demak, shaffoflik faqat axborotni ko‘paytirish emas, balki uni to‘g‘ri boshqarish, qonuniy himoya qilish va foydalanuvchilar doirasini aniq belgilashni ham anglatadi.

Ichki nazorat tizimi ham korporativ konfliktlarni kamaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Ichki audit va taftish komissiyasi korporativ qarorlarning qonuniyligi, moliyaviy intizom va boshqaruv xatolarini aniqlashda asosiy instrumentlardan biri hisoblanadi. Biroq bu tuzilmalar mustaqil bo‘lmasa, ular aksincha, rasmiyatchilik darajasida qolib ketadi va real nazorat funksiyasini bajara olmaydi. Bunday hollarda kuzatuv kengashi va ijroiya organi o‘rtasidagi chegaralar xiralashadi, manfaatlar to‘qnashuvi kuchayadi va ichki kelishmovchiliklar tashqi nizolarga aylanadi. Shu sababli korporativ boshqaruv tizimida ichki nazoratning mustaqilligi, auditning professional sifati va ma’lumotlarning ishonchliligi alohida ahamiyatga ega. Shunday qilib, agentlik nazariyasi korporativ konfliktlarni tushunishda eng markaziy yondashuv bo‘lib qoladi, chunki u mulk va boshqaruv ajralgan sharoitda manfaatlar ziddiyatini eng aniq ochib beradi. Biroq O‘zbekiston sharoitida mazkur nazariya yakka holda yetarli emas; u manfaatdor tomonlar, institutsional va resurslarga bog‘liqlik yondashuvlari bilan birgalikda qaralganida yanada to‘liqroq ilmiy manzara hosil bo‘ladi. Mamlakatdagi aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushining yuqoriligi, aksiyadorlar faolligining pastligi, axborot yopiqligi, resurslarga tayanishning kuchliligi va institutsional tizimning shakllanish bosqichida ekanligi korporativ nizolarning oldini olishni murakkablashtiradi. Shu bois korporativ boshqaruvni takomillashtirish faqat qonun qabul qilish bilan emas, balki shaffoflik, javobgarlik, mustaqil nazorat, sud ixtisoslashuvi va aksiyadorlar faolligini oshirish bilan birga olib borilishi kerak. Ana shunda korporativ boshqaruv nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki huquqiy barqarorlik va ijtimoiy legitimlik manbaiga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Freeman R.E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. – Boston: Pitman, 1984. – 276 p.

2. B. Xodiyev, D. Qosimova, KORPORATIV BOSHQARUV 2012 Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.

3. Transparency International. (2024). Corruption Perceptions Index 2023. Berlin: Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2023

4. Суюнов Д. Корпоратив бошқарув механизми: муаммо ва ечимлар. Монография. – Т.: Академия, 2007. – 319 б.

5. Jumayeva , G. (2025). Korporativ boshqaruvning nazariy asoslari: O‘zbekistonda qo‘llanish imkoniyatlari. *GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT*, *3*(9). https://doi.org/10.5281/zenodo.17111097